

تاریخ هیجده ساله آذربایجان

حسین احمدی

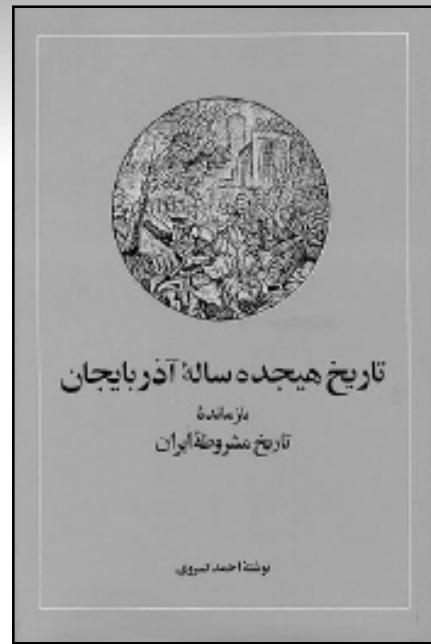
صفوی پس از مطالعه آن با خشم به نزد یکی از اساتید خود رفت و رای او در این زمینه جویا شد. وی پس از دریافت این جواب که چنین فردی (کسری) کافر است و قتله جایز، به تهران بازگشت و سازمان کوچک فدائیان اسلام را بنیانگذاری نمود^۱ و در نخستین اقدام سید احمد کسری، نویسنده مشهور لایک و مورخ سنت شکن را توسط فدائیان خود به قتل رسانید.^۲

اوپرای سیاسی احتماعی زمان مؤلف:

زمانی که کسری به تهیه و تدوین اثر تاریخی خود مشغول بود، ایران یکی از حساس‌ترین و بحرانی‌ترین مقاطعه تاریخی خود را سپری می‌کرد. پس از سال‌ها حاکمیت استبدادی در این سرزمین، برای نخستین بار مردم به کمک فکری و معنوی روشنفکران و روحانیون به صحنه آمده و موفق شده بودند، بینان‌های نظام پادشاهی را در ایران به لرزه درآورند. اوج این مبارزات در شهرهای تهران، تبریز، اصفهان و رشت نمود پیدا کرد و آزادیخواهان برای سرنگونی رژیم مستبد محمدعلی شاه به پا گشته بیرون شدند و او را خلخ نمودند. گرچه انقلاب مشروطه ایران به دلیل مختلف نتوانست به آمال و آرزوی نهایی خوش نائل آید، اما به عنوان نقطه شروع حضور جدی طبقات مختلف اجتماعی برای تعیین سرنوشت خوبی در صحنه سیاسی از اهمیت ویژه‌ای در تاریخ اجتماعی ایران برخوردار شد. احمد کسری که خود از مشروطه طلبان متولد فکر بود، در چنین شرایط و وضعیتی به نگارش تاریخ مشروطه ایران پرداخت و به دلیل تصریف و ارزیاری که از روشنفکران وابسته و ترسو داشت.^۳ به تعریف و تمجید از مردم و ستایش قهرمانانی چون ستارخان و باقرخان همت گماشت.^۴ او با محور قرار دادن حوادث آذربایجان، در حقیقت تاریخ هیجده ساله مشروطه را به رشته تحریر درآورد و قصد داشت به عنوان نماینده طبقه بورژوازی ایران با استفاده از یک بستر تاریخی، زمینه تغییر و تحول فکری و اجتماعی را با توجه به ضروریات و مقتضیات زمان میسر سازد. وی به هنگام وقوع انقلاب مشروطه شانزده سال داشت و در جنبش سوسیال دموکرات‌ها که رهبری ستارخان را پذیرا شده بودند^۵ نقش فعالی بازی کرد. اما نتیجه فتح تهران خوشبین نبود. با قتل عام و ترور آزادیخواهان واقعی و غلبه یأس و نا امیدی در استقرار عدالت، اذهان عمومی آماده پذیرش دویاره استبداد در لباس تازه‌ای شد. کسری نیز می‌خواست خود را با اصلاحات رضاخانی همراه کند. در ابتدا به ستایش از وی پرداخت و اقدامات رضاخان را در آرام کردن قبایل، محدود کردن قدرت روحانیت، کشف جباب، تأسیس مدارس و شهرها و تمرکز قدرت مورد تمجید قرار داد ولی بعداً به حاطر پایمال کردن قانون اساسی مشروطه و غارت اموال عمومی و قتل روشنفکران سرزنش نمود.^۶

محبوای کتاب:

تاریخ هیجده ساله آذربایجان در واقع دنیا و جلد دوم کتاب تاریخ مشروطه ایران سید احمد کسری است یعنی در اصل ذیل تاریخ مشروطه بشمار می‌اید که بر روی هم شش بخش را دربر می‌گیرد. به تعبیر خود نویسنده در ابتدای قرار بود تهنا حوادث آذربایجان از آغاز جنبش مشروطه‌خواهی تا هجده سال بعد نگاشته شود. اما در جریان کار متوجه شد که جدا کردن رویدادهایی که در تهران و آذربایجان و دیگر نقاط ایران در زمان وقوع نهضت مشروطه ایران را امکان‌پذیر نیست و لذا تاریخ هیجده ساله آذربایجان از نیمه راه خود رویه تاریخ مشروطه ایران را گرفت.^۷ با این حال کتاب تاریخ هیجده ساله آذربایجان چهار بخش دارد و هر بخش نیز چندین گفتار را شامل می‌شود. در بخش اول کسری پیرامون شورش اصفهان و ایل بختیاری، پذیرش مشروطه توسط محمدعلی میرزا و پیشرفت کار مشروطه‌خواهان در گیلان سخن می‌گوید و در ادامه از بدرفتاری روس‌ها نسبت به مردم آذربایجان و غارت اردبیل توسط آنها اظهار ناراحتی می‌کند. او در گفتار نوزدهم همین بخش با عنوان سال اندوه ۱۲۹۰، از بروز اختلاف بین مشروطه طلبان و خصومت سپهدار اعظم با یارمحمدخان و حیدر عمو اغلی و قوع شورش‌هایی

تاریخ هیجده ساله آذربایجان

مایه‌دانده
تاریخ مشروطه ایران

بوشه احمد، ترسی

شرح حال مؤلف:

سید احمد کسری در سال ۱۲۶۹ ه.ش / ۱۳۰۸ ه.ق در یکی از روستاهای آذربایجان، در چند کیلومتری شمال تبریز به دنیا آمد. دوران حیات او را می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد: افق: مرحله اول از تولد تا سال ۱۲۹۹ ه.ش / ۱۳۴۰ ه.ق که دوران شکل‌گیری شخصیت است. وی در ابتدای طبله مدرسه علمیه طالبیه تبریز بود، اما به دلیل نظرات و عقایدی که با حال و هوای یک مدرسه دینی در آن زمان همخوانی نداشت، از آنجا بیرون آمده و در مدرسه آمریکایی تبریز به تدریس زبان انگلیسی و ارمنی پرداخت. ب: مرحله دوم حیات او از ۱۲۹۹ ه.ش آغاز می‌شود و تا سال ۱۳۰۹ ه.ش ادامه می‌یابد. ویزگی مهم زندگی وی در این مرحله، کار در مشاغل دولتی و اداری است. ج: مرحله سوم زندگی کسری از ۱۳۰۹ ه.ش آغاز می‌شود و با مرگ او در ۱۳۴۴ ه.ش خاتمه می‌یابد. این دوره را باید اوج فعالیت‌های او دانست. وی در سایه فرصتی که رضاخان پهلوی به منظور مبارزه با عقاید و باورهای مذهبی و دینی ایجاد کرده بود، با تأثیرپذیری از اندیشه‌های وهابی گری و ناسیونالیسم افراطی به انتقاد از باورها و عقاید مذهبی و ملی پرداخت. انتقاد و اعتراض او به مبانی فکری مذهب شیعه، خشم و نفرت شیعیان را بر علیه او برانگیخت و زمینه قتل وی را فراهم ساخت. به نقل نویسنده کتاب تاریخ سیاسی معاصر ایران، سیدنواب صفوی روزی در مسجد هندی نجف نشسته بود، از قضا روزنامه‌ای از ایران به وی داده شد که احمد کسری در آن به معتقدات اسلامی و باورهای شیعی توهین کرده بود. نواب

کسری در سایه فرستی که رضاخان پهلوی به منظور مبارزه با عقاید و باورهای مذهبی و دینی ایجاد کرد بود، با تاثیرپذیری از اندیشه‌های وهابی گری و ناسیونالیسم افراطی به انتقاد از باورها و عقاید مذهبی و ملی پرداخت

کسری با محور قرار دادن حوادث آذربایجان، در حقیقت تاریخ هجده ساله مشروطه را به رشتۀ تحریر درآورد و قصد داشت به عنوان نماینده طبقه بورژوازی ایران، با استفاده از یک بستر تاریخی، زمینه تغییر و تحول فکری و اجتماعی را با توجه به ضروریات و مقتضیات زمان میسر سازد

خیابانی، تغییر نام آذربایجان به آزادیستان به خاطر رشادت و مردانگی آزادیخواهان آن به پیشنهاد حاجی اسماعیل آقا امیر خیزی^۳ و در نهایت شرح شهادت خیابانی به تحریک مخرب‌السلطنه، عنوانی دیگر گفتارهای بخش چهارم کتاب است. مؤلف کتاب قصد داشت، حوادث و رویدادهای آذربایجان را تا دوره پهلوی شرح دهد، اما مرگ وی مانع از تحقق این نیت شد.

روشناسی کتاب و گرایشات مؤلف:

احمد کسری هم در زندگی و هم در آثارش چهره‌ای بحث‌انگیز بوده است. او در طول دوران حیات خویش در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، علمی و حتی اقتصادی قلم‌فرسایی کرده است. اثماری چون؛ تاریخ پانصد ساله خوزستان، سرنوشت ایران چه خواهد شد، و رجاوند بنیاد حافظ چه می‌گوید؟، بخوانید و داوری کنید، شیعه‌گری، زندگانی من، تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هجده ساله آذربایجان همگی نشان از فعالیت فکری و جوشش ذهنی او دارد. در همه این عرصه‌ها نیز کسری نویسنده‌ای سنت‌شکن، نکته‌گیر، متعرض و منتقد بود. لیکن در میان اثار او بدون شک پژوهش تاریخی وی در مورد نهضت مشروطه اهمیت و جایگاه دیگری دارد. هم‌مانی رویدادها و شرکت مؤلف در متن حوادث و قضایای مشروطه در آذربایجان^۴ و استفاده از استاد و مدارک و شواهد عینی که مک فراوانی به ثبت وقایع در یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ ایران کرده است،^۵ به همراه اباعاد روش جدیدی در تاریخ‌نگاری ایرانی که متأثر از اوضاع سیاسی و اجتماعی زمانه بود، به کتاب کسری ارج و منزلتی دوچندان بخشیده است. همچنین توجه نویسنده به جنبه‌های مردمی انقلاب مشروطه و بریزی از به کار بردن القاب و عنوانی تملق آمیز، نویبخش نگاه تازه‌زایی به تاریخ اجتماعی ایران بود. گرچه کسری مورخ نیست و این اعتراضی است که خود وی در کتاب تاریخ مشروطه به آن اشاره دارد.^۶ و مانند هیچ ریدایی از یک اندیشه منسجم و فلسفه خاص تاریخی را در نوشه‌های او نمی‌بینیم اما احاطه نویسنده به بسیاری از جزئیات و جریان‌ها و شناخت نسبگان عصر مشروطیت به همراه شیوه‌ای و روان‌نویسی در نگارش مطالب، کتاب تاریخ مشروطه کسری را تا به امروز در زمرة یکی از مهم‌ترین منابع عصر مشروطه صاحب جایگاه ویژه‌ای کرده است.

در ادبیل و آستارا و شیراز سخن می‌گوید.^۷ در ادامه همین گفتار از کسانی که به هنگام بمباران مجلس به خارج فرار کردند و پس از مراجعت کمر به نایبودی آزادیخواهان بستند، با تنفس و تندی یاد می‌کند.^۸ دیگر عنوانی مهم این بخش که کسری در مورد آنها صحبت می‌کند عبارت اند از: بازگشت محمدلعلی میرزا به ایران، شکرکشی سالارالدوله و شکست او، جنگ‌های خونین تبریز، اولتیماتوم روس و مقاومت مجلس، آشوب اردبیل و کشته شدن آخوندوف و جنگ‌های صمدخان.

در بخش دوم کتاب نیز از حوادث سال ۱۲۹۰ ه. ش. ۱۳۳۱ / ه. ق. و جنایات روس‌ها در تبریز سخن می‌گوید و از بمبارزات روحانی بمبارز شفاه‌الاسلام به نیکی یاد می‌کند.^۹ همچنین به جفاکاری صمدخان، مهره روس‌ها در تبریز و کسانی که به دست او کشته شدند اشاره می‌نماید و پیرامون قتل پیرم خان ارمی، حاکمیت محمدولی خان در آذربایجان، آمدن سپهدار اعظم از تبریز و حادث گیلان، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند. این بخش با شرح کشته شدن آخوندوف و جنگ‌های صمدخان و فرار سالارالدوله به پایان می‌رسد.^{۱۰}

باش سوم کتاب تاریخ هجده ساله آذربایجان نیز با شرح بازگشت ناصرالملک از اروپا آغاز می‌شود و با بیان رویدادهای آذربایجان، عملکرد کایینه علاء‌السلطنه، شوارت‌های مکرر صمدخان، تأثیر و پیامد جنگ جهانی اول در ایران و مرگ نخستین سردار جنبش مشروطه (ستارخان)^{۱۱} هجوم عثمانی‌ها به آذربایجان و ادامه جنگ‌های روس و عثمانی در آنجا و بررسی عملکرد مجلس سوم ادامه می‌یابد. این بخش با بررسی آخرین پیامد جنگ جهانی و واپسین تلاش میرزا کوچک‌خان جنگلی در برابر انگلیسی‌ها به پایان می‌رسد.^{۱۲}

باش چهارم کتاب تاریخ هجده ساله آذربایجان - که به نقل کسری بخش ششم تاریخ مشروطه ایران است - نیز با شرح اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران در سال ۱۲۹۷ ه. ش. ۱۳۳۸ / ه. ق و صدارت اعظمی صمصام‌السلطنه آغاز می‌شود و با ارزیابی عملکرد و علل سقوط کایینه و ثوق‌الدوله ادامه می‌یابد. بررسی کارنامه قیام جنگل و شرح شورش یاغی معروف آذربایجان سمتیقو (سیمگو)، زمینه‌ها و علل شکل گیری قیام شیخ محمد

